

نگاهی به

مفهم های موضوعی قرآن کریم

قسمت اول

سید محمد علی ایازی

ملاحظه این سیروسع و پردامنه، نشان دهنده آن است، که علوم قرآن در آغاز بسیار بسیط و ابتدایی می نمود، تدریجاً به دلیل علاقه وافر مسلمانان به کتاب آسمانی، به فزونی و گسترده‌گی گرایید و بحثهای عمیقی درباره این کتاب مقدس به وجود آمد. این مباحث در حوزه های مختلف شکل گرفت، از مسائل نحوی، صرفی، بلاغی و حدیثی گرفته تا مباحث فقهی، علمی، اجتماعی و سیاسی. و همین کنکاشها مایه علوم و فرهنگ بشری شده و حوزه معارف اسلامی را تشکیل داد.

ولی از آنجا که این کتاب مقدس، دستور و راهنمای زندگی مسلمانان است، و اصول دین و موازین اخلاقی و روابط اجتماعی، سیاسی، قضائی و برنامه های اقتصادی مسلمانان بدین کتاب متکی است، نباید به این اندازه بسنده کرد، بلکه لازم است همراه با تحولات اجتماعی به پیش رفت و

پس از جمع آوری و وحدت بخشیدن به نسخه های قرآن در عصر نزول، تلاشهای علمی در باره قرآن، سیر و مراحل مختلفی را طی کرد: در آغاز مسأله قرائت و فهم کلمات غریب قرآن، نقطه گذاری، اعراب و شماره گذاری آیات مطرح بود. ولی تدریجاً مباحثی چون تفسیر قرآن و سبکهای مختلف آن، از نقل اقوال (مأثور) تا بحث های اجتهادی و استنباطی قرآن مطرح گشت.

همچنین موضوعات ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، قرائت های هفتگانه و دهگانه آن مطرح شد، و روز به روز، موضوعات علوم قرآنی، گسترش و تکامل یافت؛ به گونه ای که هر یک از مباحث علوم قرآنی تبدیل به رشته های گوناگونی شد و از هر کدام مباحث تخصصی به وجود آمد.

جوان دانش قرآن است که همانند دیگر مباحث علوم قرآن در قرن اخیر، بتدریج تکامل و گسترش یافت، و به نام های گوناگون: تفصیل الایات، طبقات الایات، تبویب الایات، کشف المطالب، فهرست المطالب، راهنمای مطالب و موضوعات نام گذاری شده اند.

از قرن‌ها پیش چنین مرسوم بود که هر گاه علمای اسلامی می خواستند درباره مطلبی بحث کنند، در آغاز، آیات قرآن راجع به آن مطلب را نقل می کردند و سپس وارد بحث می شدند. بدین سان، طبقه بندی موضوعی قرآن، در میان پژوهشگران اسلامی مطرح شد. نمونه بارز آن، کتاب عظیم بحار الانوار مرحوم علامه مجلسی است که در آغاز هر فصلی از آن، آیات مربوط به آن فصل بخوبی جمع آوری شده است.

بتدریج طبقه بندی موضوعی قرآن، به صورت مستقل مطرح شد و مانند معجم الفاظ و لغات، شکل معجمی پیدا کرد. یعنی همان طور که الفاظ قرآن بگونه ای ترتیب بندی می شد که جستجوگر بتواند جمله مورد نظر را در قرآن پیدا کند، و یا مکررات شواهد قرآنی را در یک جا بیابد، و معجم الفاظ قرآن کریم وسیله ای آسان برای دستیابی به الفاظ و کلمات قرآن باشد؛ در معجم موضوعات قرآن، چنین شد که

نیازمندیهای جدید و پاسخ به پرسشها و موضوعات نو را تبیین کرد. و چنین تبیین و عرضه ای بجز روشهای گذشته ممکن است، گرچه ترتیب، قرائت و چینش قرآن غیر قابل تغییر و تصرف است، اما پاسخ به پرسشها و تدوین اصول و راهنمای سعادت انسان حاصل نمی گردد، مگر آنکه قرآن به نطق در آورده شود^۱ و پرسشها و نیازها بر قرآن عرضه گردد. و پاسخ قرآن برای مشتاقان و علاقه مندان به معارف الهی تبیین گردد. و چون موضوعات بسیار، و سئوالات گوناگونند، لذا پاسخ قرآن جز با طبقه بندی و فهرست کردن آنها و سپس تفسیر و نتیجه گیری ممکن نمی باشد.

بنابراین، در آغاز باید به چنین استخراجی از موضوعات و مباحث در فرهنگ بشری دست یازید، آنگاه موضوعات طبقه بندی شده را تفسیر موضوعی کرد.

بدین جهت و برای رسیدن به چنین مقصودی، معجم های موضوعی قرآن مورد توجه قرار گرفت و محققان، به طبقه بندی و فهرست کردن آیات قرآن متناسب با موضوعات گوناگون معطوف شدند.

۱. فهرست موضوعی قرآن

طبقه بندی موضوعی قرآن، یا معجمهای موضوعی قرآن از رشته های

موضوعات مطرح شده در قرآن، (مانند: آیات مربوط به موضوع اعتقادات یا اخلاق، قصص، احکام...) دسته بندی گردید. و آیات مربوط به هر موضوع گردآوری شد تا وسیله ای آسان برای جستجو در میان مباحث معارف قرآن باشد.

بنابراین، هدف از تهیه معجمهای موضوعی، اطلاع رسانی به محققان و دانشورانی است که درباره موضوعی خاص پژوهش می کنند. از اینرو، جایگاه معجم موضوعی با معجم الفاظ و با تفسیر موضوعی متفاوت است.

در معجم لفظی، تنها هدف از تنظیم، امکان دستیابی به لفظی مورد نظر، مطرح است، در صورتی که در معجم موضوعی به تمام مباحثی که لفظاً هم اشعار به موضوع مورد تحقیق نداشته باشد، ولی به دلالت تضمینی یا التزامی اشاره به موضوع داشته باشد می پردازد.

بنابراین، معجم موضوعی در قالب الفاظ یک متن قرار نمی گیرد، بدینجهت، دائره شمول و اطلاع رسانی آن گسترده تر است.

همچنین، در کار تفسیر موضوعی، ابتدا عنوانی گزینش می گردد، آنگاه بر اساس ترتیب منطقی مباحث به جمع بندی و تحلیل آن موضوع پرداخته می شود. مثلاً در تفسیر موضوعی قرآن، مفسر آیات مربوط به یک

موضوع را از محللهای مختلف جمع آوری می کند و با یکدیگر تطبیق می دهد و از مجموع آنها استنتاج مشخص و جمع بندی معینی دارد، که در نهایت، دیدگاه قرآن را نسبت به آن موضوع ارائه می دهد. از اینرو، معجم موضوعی از جهات گوناگون با تفسیر موضوعی فرق دارد که به مواردی چند اشاره می شود:

۱. معجم موضوعی تنها برای اطلاع رسانی است، بدین جهت طبقه بندی موضوعات و سازماندهی اطلاعات و آنچه در جهت راهنمایی محقق مؤثر باشد، در معجم موضوعی انجام می گیرد. بر خلاف تفسیر موضوعی که در مقام تبیین نظریه و ارائه دیدگاه قرآن درباره موضوع مورد تحقیق و روشن کردن مسائل مربوط به آن است.

۲. معجم موضوعی، تنها برای محققان کار برد عملی دارد و مواد خامی است که زمینه بهره گیری پژوهشی دارد. اما در تفسیر موضوعی، فایده ای عام دارد، ولی می تواند برای طبقات مختلف و مخاطبان گوناگون تنظیم شود.

۳. معجم موضوعی، پایه و مبنای پژوهش های بعدی و از آن جمله تفسیر و تحلیل دیدگاه قرآن است. در این صورت، معجم موضوعی، زمینه پژوهشهای تحلیلی مستند و آسان را فراهم می سازد که بدون تهیه

تدوین طبقه بندی موضوعی قرآن را ضروری می نمود. و آن مسأله دعوت «بازگشت به قرآن» از سوی مصلحان اسلامی در قرون اخیر بود.^۳

مفهوم این پیام این بود، که باید راه و رسم زندگی و حل مشکلات و سعادت بشر را از قرآن آموخت. و قرآن را باید در متن زندگی و دستور کار انسان قرار داد.

بنابراین، لازمه چنین پیامی این بود که نظریات قرآن در مسائل اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، اخلاقی و... باید استخراج شود و قرآن به عنوان یک متن ایدئولوژیک مورد توجه قرار گیرد.

بدین روی، حتی کسانی که حافظ قرآن بودند و از دوران کودکی احاطه به قرآن داشتند، بر ضرورت تنظیم موضوعی قرآن تأکید کردند، تا نیازهای محققان را در این زمینه تأمین کنند.

علت گرایش به تهیه معجم موضوعی قرآن هر چه باشد، خواه عدم احاطه کامل به قرآن باشد و یا ضرورت تنظیم برنامه زندگی در ابعاد مختلف بر اساس آن و یا توسعه علوم قرآنی و رشد معجم نویسی در علوم دیگر فهرستهای موضوعی متعددی از قرآن در دو قرن اخیر تهیه شد، بگونه ای که اکنون ما شاهد معجمهای گوناگون موضوعی قرآن با سبکها و دسته بندیهای مختلف و

آن، اگرنگوئیم تحلیل ها و تفسیرهایی موضوعی ممکن نیست، قطعاً کامل نیست.

۲. عوامل گرایش به معجم موضوعی

اکنون این سؤال مطرح است که عامل گرایش پژوهشگران مسلمان به معجم موضوعی قرآن در این سده های اخیر چه بوده است؟

برخی درباره علت گرایش مسلمانان به تهیه معجم موضوعی قرآن و دسته بندی آیات در دو قرن اخیر گفته اند:

[در گذشته] «علمای مسلمان، اعم

از متکلم، فقیه، عارف، ادیب و

لغوی، استحضار ذهنی کامل نسبت

به آیات قرآن داشتند و حفظ قرآن،

سنتی بسیار قدیم داشت که سابقه اش

به عصر نزول وحی باز می گردد، لذا

به اندازه محققان امروز نیاز به

فهرست و طبقه بندی آیات و تعیین

موضوعات قرآن مجید نداشتند.

امروزه آن حفظ و حضور ذهنی

همگانی کاهش یافته و از این روی،

نیاز به انواع فهرس افزایش پیدا کرده

است.^۲

ولی آیا این مطلب می تواند بیانگر علت

گرایش به معجمهای موضوعی باشد، یا

عوامل دیگری دخیل بوده اند، که ایجاد و

جدیدترین روشهای اطلاع رسانی هستیم.

۳. نخستین معجم موضوعی قرآن

از نخستین کسانی که در جهان تشیع، قرآن را به شکل معجم موضوعی تنظیم کرد، مرحوم علامه محمد باقر مجلسی (ره) (متوفی ۱۱۱۱ق) بود. این محقق بزرگ، گرچه کتاب «بحار الانوار» را به عنوان مجموعه احادیث مربوط به موضوعات گوناگون اسلامی در ابواب و فصلهای مختلف تنظیم نمود، اما در آغاز هر باب و فصلی، آیات مربوط به آن فصل و موضوع را گرد آوری کرد، بگونه ای که در مجموع، این کتاب شامل ۹۰ موضوع اصلی و کلی و ۱۴۰۰ موضوع فرعی عنوانهای قرآن است.

و اگر کسی از این دیدگاه به کتاب بحار الانوار بنگرد، آن را نوعی معجم موضوعی قرآن خواهد یافت که موضوعات و مباحث قرآنی را به شکل معجم قاموسی طبقه بندی کرده است.

فهرست عناوین کلی «بحار الانوار» که آیات قرآن در ذیل آن طبقه بندی شده است به شرح زیر می باشد.

العقل و العلم والجهل، التوحید، العدل و المعاد، کتاب النبوة، القصص، ابواب نبیاً محمد (ص)، الامامة، الحيوان و اصنافها و

احوالها، الصيد والذبائح، النباتات، الحلوات، آداب الاكل و لواحقها، الايمان و الاسلام، مكارم الاخلاق، الكفر و مساوی الاخلاق، آداب العشرة، حقوق المؤمنین، المساكن، ابواب المواعظ، ابواب المعاصی، الطهارة، الاسنار، ابواب النجاسات، ابواب الوضوء، ابواب الاغسسال، ابواب الجنائز، الصلوة، الاستخاره، القرآن، الادعية و الاذكار، الزكاة، الصدقه، الخمس، الصوم، الاعتكاف، ابواب الحج والعمرة، الجهاد، الامر بالمعروف، المزار، المكاسب، التجارات، الدين و القرض، الوصايا، النكاح، النفقات، الفراق، العتق و التذبير، القضايا، الشهادات، الجنایات.

هدف از این توصیف؛ اشاره به اهمیت و گستردگی کار عظیم کتاب «بحار الانوار» بود، که در زمینه معجم موضوعی قرآن، گام نخستین را طی کرده بود، امید است که مجموعه طبقه بندیهای ایشان همراه با ارجاعات بصورت مستقل منتشر گردد.^۴

پیش از وارد شدن در توضیح در شرایط و ویژگیهای یک فرهنگ موضوعی قرآن کامل، معرفی توصیفی - تحلیلی معجمهای موضوعی قرآن، لازم است.

بدین روی، نخست معجمها، به ترتیب تاریخ تدوین، معرفی شده و در آغاز معرفی

هر معجم، مشخصات کتابشناسی آنها بیان می شود. امید است با توصیف و تحلیل این معجمها، افزون بر مقایسه هر یک از معجمهای موضوعی قرآن، زمینه تکامل و روشمندتر شدن، معجمهای بعدی قرآن فراهم شود.

۴. تفصیل الآيات

ژول لایوم. تفصیل الآيات. (چاپ دوم: بیروت، دارالفکر، ۱۳۷۳ق). ترجمه و تکمیل: محمد فؤاد عبدالباقی. ۶۷۲ص، رحلی.

اصل این کتاب در ۷۹۵ صفحه در سال ۱۸۷۸ میلادی، در پاریس به چاپ رسیده است.^۵

ضمیمه کتاب، «مستدرک معجم موضوعی قرآن» از «ادوار مونتیه Montet» است، که در پایان ترجمه قرآن به فرانسه از مؤلف فوق آمده است و توسط فؤاد عبدالباقی تعریب شده است.

این اثر، نخستین معجم موضوعی قرآن است، که موضوعات مطرح شده در قرآن را همراه با آیات آن آورده است.

این فهرست در هیجده باب به ترتیب زیر تنظیم شده است: تاریخ، محمد (ص)، تبلیغ، بنی اسرائیل، تورات، نصارا، مابعد

الطبیعه، توحید قرآن، دین، عقائد، عبادت، شریعت، نظام اجتماعی، علوم و فنون، تجارت، علم تهذیب اخلاق، سعادت (نجاح).

سپس در ذیل هر بابی، عناوین فرعی همان باب مطرح شده و در مجموع به، ۳۵۰ موضوع رسیده است.

البته در ذیل هر موضوع، آیات مربوط به آن موضوع را همراه با شماره سوره و آیه می آورد و به همین دلیل کتاب پر حجم شده است.

از امتیازات کتاب، فهرست الفبایی موضوعات و ارجاعات اندک آنها است، که نسبت به بسیاری از معجمهای دیگر چشمگیر است، گرچه این ارجاعات اندک نمی تواند مشکل تداخل موضوعات و مترادفات و چند بُعدی بودن آنها را حل و محقق را راهنمایی کند، اما تظن نویسنده به روش ارجاعات در علوم اسلامی ستایش برانگیز است.

محمد فؤاد عبدالباقی، تعریب و تکمیل کننده کتاب فوق، در مقدمه چاپ دوم (۱۳۷۳ق ۱۹۵۴م) درباره چگونگی تکمیل این کتاب می نویسد:

«من و بسیاری دیگر، مانند مرحوم استاد شیخ مصطفی عبدالرزاق، شیخ جامع الازهر، ملاحظه کردیم که مؤلف تفصیل الآيات چند باب از

ضمیمه قرآنهاى آن زمان منتشر گردیده است.

«کشف المطالب اعتماد السلطنة»، در واقع ترجمه و تکمیل فارسى فهرست موضوعى ژول لایوم از فرانسه است، که در ۱۸ باب و هر باب دارای چند فصل و در هر فصل، آیات مربوط به آن آورده شده است. ولى عناوین موضوعات از ۳۵۰ عنوان به ۷۲۰ عنوان افزایش یافته است.

این ترجمه نیز یک دیباچه الفبایى دارد، که از طریق آن مى توان به بقیه فهرست، که به چندین باب و فصل تقسیم شده است، راه یافت. بدینجهت فهرست وی، فهرست پیشرفته اى است.

ترتیب ابواب این ترجمه، که نسبت به اصل کتاب تغییر یافته، به شرح زیر است:

ذکر وجود و صفات و اسماء حضرت بارى تعالى، در خصایص حضرت رسول (ص)، در حقیقت قرآن و اینکه برای هر زمانى باید کتاب آسمانى باشد، در مواعظ، در ذکر اسرائیلیان و یهودیان، در ذکر تورات و انبیاء و اجله مذکوره در تورات، در ذکر عیسویان و یحیی و مریم و عیسی و اقامت ثلاثه، در ذکر علم ماوراء الطبیعه، یعنی مجردات و معقولات، در دین و دیانت، در اعتقاد، در فرایض و عبادت، در شریعت، در ذکر شرایع راجعه به نظام زندگى و

آنچه را که باید بیاورد، نیاورده است و آن ابواب که آمده، چندین آیه مناسب با آن نیامده است. آنگاه در مجله المنار مقاله اى به قلم شکیب ارسلان درباره ترجمه قرآن به زبان فرانسه خواندم. در آن مقاله آمده بود که ترجمه ادوار مونته به زبان فرانسه، دقیقترین ترجمه است و مترجم در آخر آن، فهرستی ضمیمه آن کرده که شامل مطالب قرآن با تفصیل بیشتر است، و گویى برای تدارك نقص تفصیل الآيات تألیف شده است. از اینرو، آن را براستاد عرضه کردم، ایشان آن را پسندید و من آن را ترجمه و در چاپ دوم کتاب تفصیل الآيات ژول لایوم، به نام «المستدرک» ضمیمه کردم.

درباره ترجمه های فارسى کتاب «تفصیل الآيات»، «ژول لایوم»، تاکنون در ایران به سه گونه ترجمه شده است.

۱. نخستین ترجمه این اثر، توسط محمدحسن خان صنیع الدوله (اعتماد السلطنة) (متوفای سال ۱۳۱۳ق) انجام یافته، که چندین بار چاپ شده است، که یکی از آنها توسط «محمد حسین مولوى کتابفروش»، در سال ۱۳۲۷ش در ۵۹۵ ص، به قطع رحلی

«محمد فؤاد عبدالباقی» است که به فارسی برگردانده شده است و مزایای آن ترجمه را نیز دارا می‌باشد و البته آیات قرآن در برابر صفحه بعدی با ترجمه آقای «الهی قمشه ای» مزین شده است.

مشخصات نشر این ترجمه به شرح زیر است:

تفصیل آیات القرآن الحکیم. به اهتمام کیکاوس ملک منصور. (چاپ دوم: تهران، شرکت سهامی، چاپ گوتنبرگ، ۱۳۸۹ق ۱۳۴۸ش، چاپ اول ۱۳۳۴ش.)
 ۳. ترجمه دیگر از کتاب یاد شده با مشخصات ترجمه شماره ۲ تطبیق می‌کند، با این تفاوت که در آغاز کتاب، مرحوم علامه ابوالحسن شعرانی مقدمه ای مبسوط در توصیف کتاب نگاشته اند. و ترجمه سوم از روی ترجمه چاپ دوم کتاب فؤاد عبدالباقی که همراه با اضافات است، انجام شده است، و در نتیجه، مستدرک تفصیل آیات، در این ترجمه موجود است و در ترجمه ملک منصور موجود نیست. البته ترجمه آیات چاپ سوم، نیز از ترجمه آیات مرحوم الهی قمشه ای گرفته شده است. مشخصات نشر این ترجمه از قرار زیر است:
 تفصیل آیات القرآن الکریم. به انضمام کتاب المستدرک. (تهران، کتابفروشی اسلامیة)، و مشخصات دیگری مانند تاریخ

اجتماع، در علوم و صنایع، در تجارت و معامله، در اخلاق و تهذیب آن، در فوز و پیشرفت و ترقی، در تاریخ.

همان طور که ملاحظه می‌شود، هم ترتیب موضوعات و هم چگونگی تنظیم ترجمه، با تعریب «تفصیل آیات»، «ژول لابوم» تفاوت دارد، گرچه این تفاوت اندک است.

از مزایای دیگر این ترجمه، ذکر آمار آیات در هر فصل و همچنین بیان این مطلب است، که موضوع مورد نظر از صدرآیه استنباط و اتخاذ شده است، یا ذیل، یا وسط آیه، تا جستجو برای مطلب مورد نظر آسان باشد. و به همین دلیل، در «کشف المطالب صنیع الدوله» (اعتماد السلطنه) از ذکر آیات خودداری شده است.

شکل تنظیم موضوعات باین گونه است، که در برابر هر فصل، چهار خانه و ستون قرار دارد. در خانه اول نام سوره و شماره سوره بیان شده است، و در ستون دوم، شماره آیات مربوط به موضوع، همچنین توضیحات بیشتری درباره محل استشهاد موضوع از آیه و نیز تعداد آیات درباره یک موضوع و علائم اختصاری دیگر.

۲. ترجمه دیگر از کتاب تفصیل آیات، توسط «کیکائوس ملک منصور»، به انجام رسیده است و عیناً همان ترجمه عربی

نشر و تعداد چاپ ندارد.

قیامت .

چینش مباحث کتاب ذوقی است، زیرا نه به ترتیب منطقی موضوعات است، و نه به ترتیب الفبایی.

البته از فهرست کتاب می توان عناوین اصلی و فرعی موضوعات، و سیر مباحث فهرست شده را به دست آورد. در مجموع، بیش از هزار عنوان فرعی مناسب با مباحث کلی را در ذیل عناوین اصلی کتاب تنظیم و طبقه بندی کرده است، ولی از ساختار درختی و طبقه بندی نظامدار موضوعات و بهره گیری از سیستم ارجاعات برای راهنمایی بیشتر محققان، خبری نیست.

۵. دلیل مباحث علوم القرآن المجید

محمد العربی الغروزی . دلیل مباحث علوم القرآن المجید. (چاپ اول: بیروت، دارالهادی للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۳۷۵ق ۱۹۵۰م. ۲۵۵ص، رقعی.

فهرستی است موضوعی، که مباحث اصلی را در ۲۸ فصل کلی، تقسیم بندی کرده است و در هر مبحثی، عناوین ریز آن، با ذکر نام سوره و شماره سوره و آیه آمده است، ولی خود آیات را ذکر نکرده است.

مباحث کلی کتاب به شرح زیر است:

توحید، ایمان، علم، اعتصام، طهارت، صلوات، زکات، صیام، حج، نکاح، طلاق، نفقات، یمین و نذر، تجارت، مزارعه، فرائض، خلافت و امارت، قضاء و شهادت، اطعمه و اشربه، صید و ذبائح، لباس و زینت، طب، رؤیا و تعبیر، جهاد، حقائق و رقائق، ترغیب و اخلاق فاضله، ترهیب و انذار، منافقین و کافرین و مشرکین، مواعظ و امثال، محاسن زبان و آفات آن، چگونگی آغاز آفرینش، پیامبران و قصص و اخبار آنان، قصص و تاریخ، اهل کتاب، زندگی پیامبر اسلام حضرت محمد (ص)، فتن و اشراط الساعة،

۶. الجامع لمواضيع آیات القرآن الکریم

محمد فارس برکات . الجامع لمواضيع آیات القرآن الکریم. (قم، دارالهجرة، ۱۴۰۴ق)، ۶۶۰ص، رحلی.

کتاب حاضر، نخست در تاریخ ۱۳۷۸ق (۱۹۵۹م) در شهر دمشق منتشر شد و سپس در قم به صورت افست تجدید چاپ گردید.

این فهرست موضوعی با ۲۲باب، بیش از ۴۳۲مدخل فرعی مباحث قرآن را همراه با ذکر آیه به ترتیب قرآن و ذکر نام سوره و شماره آیه، می آورد.

فهرست بابهای کتاب به ترتیب زیر است:

الهیات، عبادات، ایمان، جهاد و هجرت، رسالت، یوم القیامه، محرّمات، احکام و حدود، قصص و تاریخ، بنی اسرائیل، نصاری، اجتماعیات، کفر، فساد و جرم و فسق، امثال، علم، انسان، ابلیس یا شیطان، جن، شعراء، اخلاق حمیده، اخلاق ذمیمه.

عناوین فرعی عموماً مرکب، و ترتیب موضوعات ذوقی است.

این کتاب با توجه به کاستیهای تفصیل آیات ژول لابوم و جبران آن کاستیها و آرایش دیگری از موضوعات، تنظیم شده است.

مؤلف، پیش از این کتاب، معجمی در الفاظ آیات قرآن به نام «المرشد الی آیات القرآن الکریم»، در تکمیل «فتح الرحمن»، «فیض الله علمی زاده» نگاشته است.

در برخی از ابواب، توضیح کوتاهی درباره چگونگی دلالت آیه، به موضوع مورد نظر و جمع بندی آنها دارد. و نیز در ذیل برخی از مدخلها، برای راهنمایی، به موضوعات دیگر ارجاع می دهد. مثلاً در ذیل نماز جمعه، به بحث تشویق به ذکر، ارجاع داده است.

بسیاری از عناوین استخراج شده به کمک تفسیر و شأن نزول و روایات وارده و یا براساس استنباط مؤلف از آیات و گاه با

عباراتی غیر از عبارات قرآن فهرست شده است.

مناسب بود در آخر کتاب فهرستی از نمایه های به کار رفته، در مدخلها به ترتیب الفبایی تنظیم می شد، تا استفاده از موضوعات آسان می گشت.

۷- الترتیب والبیان عن تفصیل ای القرآن

محمد زکی صالح. الترتیب والبیان عن تفصیل آی القرآن. (چاپ دوم: بغداد، دارالمکتبه العلمیه، ۱۳۹۹ ق.) ۲ جلد، ۵۱۲+۶۸۳ ص، وزیری.

این معجم موضوعی (و گاه تفسیری) مشتمل بر ۱۳۰ مدخل اصلی و برخی عناوین فرعی است. ترتیب موضوعات، غیر الفبایی است و جلد اول آن از مباحث توحید و خلقت آسمان و زمین شروع شده و در جلد دوم از موضوعات وحی و زندگی انبیاء آغاز و در نهایت به احکام عبادی و جزایی اسلام خاتمه یافته است.

این کتاب به گفته مؤلف، برای رفع نواقص فهرست ژول لابوم، تهیه شده و تفاوتش با فهرستهای دیگر، افزودن تفسیر در مواردی است که مؤلف توضیح و تبیین آن را لازم تشخیص داده است. البته در بیشتر موارد تنها به تفسیر مفردات لغوی اکتفا شده، و در ترتیب آیات در هر بابی به ترتیب

۳. آقای محمد محمود محمد در کتاب «دلیل الباحثین فی موضوعات القرآن» / ۶ نوشته است: علی رغم اینکه من قرآن را از کودکی حفظ کرده ام و تحصیلات من در لغت عربی و تعلیم و تربیت است. و بیش از ربع قرن با قرآن ممارست دارم، اما گاهی شده است که یافتن کلمه ای در قرآن مرا به ستوه آورده، که چرا آن را پیدا نمی کنم. تمام قرآن را در یک شب می خوانم تا آن را بیابم. . . چاره را در این دیدم که راهنمایی برای موضوعات قرآن تنظیم کنم، تا کلید موضوعی برای کار باشد. . .

بدین جهت چنین معجم موضوعی الفبایی را تنظیم کردم؛ بویژه آنکه معجمهای لفظی موجود نمی تواند نیازهای محققان را در این زمینه تأمین کند و بسیاری از موضوعاتی را، که آیات قرآن در معنا بر آن دلالت دارد، در معجمهای موجود یافت نمی شود.

۴. تاریخ تدوین فهرست «بحار الانوار» سال ۱۰۷۰ ق، نگاشته شده است، اما تدوین این اثر حدود ۴۰ سال طول کشیده است، یعنی نخستین تاریخ موجود در کتاب «بحار الانوار»، سال ۱۰۷۲ ق و آخرین سال یادداشت شده در جلد ۱۴ چاپ قدیم ۱۱۰۴ ق می باشد.

۵. از مقدمه آقای دکتر محمود رامیار در فهرست مطالب قرآن / ۸.

سوره ها و آیه های قرآنی عمل شده و آیات مربوط به هر مدخل با آدرس شماره سوره و آیه ذکر شده است.

گزینش موضوعات، تنها متکی به عبارات قرآن نیست، و گاه مستفاد از قرآن است. به موضوعات جدید همانند دموکراسی، علوم تجربی و عناوین اقتصادی توجه نشان داده است. ترتیب و تنظیم موضوعات، برگزیده از روش رایج عمده معجم نویسان موضوعی قرآن است که از مباحث اعتقادی آغاز کرده اند؛ گرچه از نظم منطقی برخوردار نیست، و از روش ارجاع، بهره گیری نشده است.

شایسته بود که فهرستی الفبایی از مجموعه مدخلها و عناوین فرعی آن در اختیار محقق گذاشته می شد و یافتن موضوعات را برای جستجوگر آسان می نمود.

۱. این کلام تعبیری است از مولای متقیان علی (ع) که می فرماید:

«ذلک القرآن فاستنطقوه»، نهج البلاغه، خطبه ۱۵۸/

۲. «فرهنگ موضوعی قرآن مجید» کامران فانی و بهاء الدین خرماهی / ۲